

VODNIK ZA LITERARNE EKSURZIJE PO TOLMINSKI

Tolminska je deželica zase, obdana z gorami in le po dolini Soče, Idrijce in Nadiže odprta v svet. Zajema pokrajine Bovško, Kobariško z Breginjskim kotom, Tolminsko kotlino, Baško grapo, spodnji del doline Idrije in Šentviško planoto z delom Cerkljanskega hribovja.

Verjetno je bila Tolminska že v času Karolingov grofija s sedežem na Kozlovem robu. Po oslavitvi frankovske oblasti je tu zavladal oglejski patriarh. Takrat je bilo ozemlje urejeno kot gastaldija na čelu z gastaldom, ki je stanoval v gradu na težko dostopnem Kozlovem robu. Patriarh, ki je prihajal v Tolmin le poleti, si je postavil udoben gradič Dvor nad Tolminko. Po razpadu patriarhove svetne oblasti v začetku 15. stoletja je tolminsko glavarstvo pripadlo goriškim grofom. Ko so leta 1500 izumrli, so se za deželo bojevali Habsburžani in Benečani in jo hudo opustošili. Leta 1509 so zmagali Habsburžani in poslej tu vladali do konca prve svetovne vojne z izjemo kratke francoske vladavine (1809–1813). Med prvo in drugo svetovno vojno je to ozemlje pripadalo Italiji, nato je doseglo narodno osvoboditev v okviru nove Jugoslavije. Kot obmejno področje sedaj ene, sedaj druge države je bilo pogosto prizadeto zaradi vojn, vsekakor najhuje tedaj, ko je po njenem ozemlju tekla soška fronta. Tudi zadnja vojna, ko se je domala vse prebivalstvo vključilo v NOB, je pustila za seboj hude posledice.

Tolminska je znana po mnogih kmečkih puntih, in to leta 1515, 1627, posebno pa 1713, ko so Tolminci spodbudili k uporabi Primorsko vse do Devina. Veliko je trpela Tolminska tudi zaradi potresov; potres leta 1348 je opisal France Bevk v zgodovinskem romanu *Črni bratje in sestre*, potres leta 1511 pa Ivan Pregelj v romanu *Plebanus Joannes* in ga povezal s prastaro tolminsko balado o svet noseči ribi Faroniki, ki samo z repom zgane in povzroči potres. Ganljiva je prošnja trpečih ljudi:

*Oh nikarte, riba,
riba Faronika,
zavolj otrok nedolžnih,
zavoljo porodnih žena.*

Leta 1976 so hudi potresni sunki spet prizadeli Tolminsko, k sreči brez človeških žrtev, a s hudo poškodovanimi domovi posebno v Breginjskem kotu in na Kobariškem. Literarni odmev tega strašljivega dogajanja je novela Pavleta Zidarja *Jarc* in poezija tolminskih ljudskih pesnikov in pesnic, objavljena v Potresnem zborniku 1980.

Sedaj pa na pot po Tolminski!

Iz ljubljanske oziroma idrijske smeri vstopimo v tolminsko občino v Daberski grapi blizu Stopnika. Od tu je do Mosta na Soči 20 km, z Mosta v Tolmin 5 km, iz Tolmina do Kobarida 16 km, iz Kobarida v Bovec 22 km; skozi Trento do meje občine na Vršiču pa je še 30 km.

Po dolini Idrijce smo mimo Stopnika kmalu v Dolenji Trebuši, kjer se v Idrijco z leve izliva Trebušnica; le-ta priteka iz 13 km dolge doline Gorenje Trebuše. V tej dolini, dostopni le z osebnimi vozili, je v 18. stoletju zaradi obilja lesa in kremenčevega peska več steklarn izdelovalo zelene steklenice in motno steklo. Med NOB je bil v Gorenji Trebuši ustanovljen IX. korpus, na kar opozarja na Bratuževi gostilni vzdana spominska plošča. V Dolenji Trebuši so na novi kulturni dvorani leta 1984 odkrili spominsko ploščo prvemu te-

čaju primorskih partizanskih učiteljev leta 1944. Od tod je bil doma mladinski pisatelj Vlado Klemenčič.

Peljimo se še nekoliko dalje ob Idrijci navzdol in že smo na Slapu ob Idrijci, v svetu pisatelja Cirila Kosmača (1910–1980). Če želimo obiskati njegovo rojstno hišo, moramo čez Idrijco na drugi breg in potem levo 20 minut iti peš. Vendar je do hiše mogoče priti tudi z osebnim vozilom ali kombijem. Rojstna hiša je pod spomeniškim varstvom in je ohranjena v glavnem taka, kot je že 300 let: pokrita s slamo, s črno vežo in staro izbo s kmečko pečjo in harmonijem, na katerega je igral pisateljev oče, organist in pevovodja. V njej živi pisateljev brat Vladko z družino, treba pa bo hišo prej ali slej spremeniti v spominski muzej. Na hiši so ob 70-letnici rojstva, a že po smrti pisatelja, jeseni 1980 vzdali spominsko ploščo.

Izpred hiše je onstran Idrijce videti Modrijanov travnik, ob katerem je Kosmač v povesti *Pomladni dan* izpovedal svoj odnos do rodne zemlje, svoje pojmovanje domovinske ljubezni:

»Domotožje je čustveni privid domovine. V njem je nekaj sanjskega, pretresujoče lepega in vabljivega. Na tujem me je ta privid zvesto spremljal ter me pretresal; zdramil je v meni marsikaj, verjetno celo slo po pisanju. Zato pa v moj pisateljski svet, ki je naposled spet le svet čustvenih prividov resničnega sveta, sodi tudi Modrijanov travnik – in bo v njem živel kot eden najlepših travnikov... Takol Da, zdi se mi, da mali narodi bolj ali vsaj drugače ljubimo svojo domovino, kakor jo ljubijo veliki. Majhna je... In ker ne moremo opevati njene prostornosti, opevamo in poveljučujemo njene kotičke, ki pa so polni lepote, kajti lepota je podobna resnici; resnica ne potrebuje debele knjige, da se nam razjasni, lepota ne širnega, brezmejnega prostora, da se razmahne, razbohoti in razcvete. Naj prostranost bobni in poje svojo mogočno pesem, resnična lepota tiho žari...«

Ciril, ki je izgubil očeta v Mauthausnu, je želel biti pokopan poleg matere na pokopališču podružne cerkve v Ročah. Ta kraj je pa čisto v drugi smeri: s Slapa se peljemo lahko tudi z avtobusom 2 km po asfaltirani cesti, ki vodi na Planoto. Ker v Ročah avtobusa ni mogoče obrniti, naj tačas, ko si ljudje ogledajo Kosmačev grob, voznik zapelje še 1 km dalje in obrne vozilo. Mimo cerkve z značilnim gotskim portalom in letnico 1550 (leto izida prve slovenske knjige!) pridemo na majhno pokopališče, kjer je skromen pisateljev grob, brez omembe, da je bil Ciril pisatelj – je pa od tu lep pogled po dolini, ki je bila njegov mikrokosmos.

V primeru, da si želimo ogledati tudi Planoto, se peljemo iz Roč naprej, in če na razcepu ceste zavijemo desno, se pripeljemo po 7 km vožnje na Šentviško goro, ki je zelo stara fara. Tu naj bi bil po izročilu doma skladatelj Jakob Gallus, rojen v hiši št. 105 pri Petelinovih. Zares pa je tu živel skladatelj Ivan Laharnar (1866–1944). V cerkvi sv. Vida so ohranjene freske Jerneja iz Loke, naslikane v prvi polovici 16. stoletja; leta 1940 je njeno notranjščino poslikal Tone Kralj in med mučitelji Kristusa upodobil tudi Mussolinija. Hiša pri Lukšu ima ljudske slikarije in sončno uro iz 18. stoletja.

Planota je bila zgodaj poseljena, v prejšnjem stoletju so tu izkopali kip boginje Izide in grobove iz halstatske dobe. Leta 1699 so se farani uprli župniku Bandlju, bratu davkarja Bandlja iz Gorice, in ga izgnali iz fare. Izmed voditeljev punta 1713 sta bila s Planote Gregor Kobal in Andrej Laharnar.

Če na razpotju nad Ročami zavijemo na levo, pridemo po 4 km vožnje na Pečine. Od tu je bil doma prvi popisovalec Planote Jakob Kafol (1820–1864), narodno zavedni duhovnik, ki je prvi v goriškem deželnem zboru govoril v slovenskem jeziku. Pri Črvu imajo usmerjeno kmetijo in kmečki turizem, v vasi pa je tudi obrat tovarne Metalflex iz Tolmina, da imajo ljudje doma zaslužek in ne silijo v svet. Če se peljemo še naprej, pridemo na Ponikve, ki veljajo za največjo in najlepšo vas na Planoti. Tu je ogleda vredna Marijina

cerkev na hribčku nad vasjo; med vojno so jo požgali Nemci in po vojni je bila obnovljena po Plečnikovem načrtu.

Vrnimo se s Planote spet v dolino Idrijce! Po 5 km vožnje s Slapa se pripeljemo pod močnim železniškim viaduktom na Bačo pri Modreju, kjer priteče iz 30 km dolge Baške grape reka Bača v Idrijco. Tu so tudi našli halstattske grobove, bila pa je še mitnica tolminskega gospostva in ohranile so se nekatere mitninske knjige, o katerih je pisal Fran Gestrin. Če si želimo ogledati Baško grapo, tu zavijemo desno. Skozi tesno grapo od leta 1908 vozi tudi železnica skozi mnoge predore in čez mnoge mostove. Vpliv gradnje železnice na prebivalce v grapi je prikazal France Bevk v romanu *Železna kača*.

Po 6 km vožnje pridemo na Knežo, znano iz Pregljevega romana *Zadnji upornik*. S Kneže je bila puntarska družina Goljevih, pa tudi Andrej Smrekar (1868–1913), pesnik, pripovednik in prevajalec med ameriškimi Slovenci. Na puntarske čase spominja tudi hrib Tlaka (913 m) nad vasjo.

S Kneže je levo odcep stare prometne poti čez Ljubinj proti Tolminu; po njej kmalu pridemo v Podmelec. Tu je bila v 6. stoletju langobardska vojaška naselbina. V tem prijaznem kraju sta bila doma pisatelj novel, povesti in romanov (*Človek in pol*, *Pot za razpotjem*) Ivo Šorli (1877–1958) in zapisovalec ljudskih pesmi Ivan Murovec, ki je prvi zapisal pesem o ribi Faroniki.

Od Kneže naprej se cesta nad lesno tovarno dvigne v serpentinah, ki pripelje do napisne table za vas Temljine in kamor je še 1 km makadama. Tu sta bila doma učitelja in zbiratelja ljudskega blaga Josip Kenda (1859–1929) in Ciril Drekonja (1896–1944). Prvi ima spominsko ploščo, drugi pa spominsko mizo. Drekonja je bil ustreljen kot talec, pisal pa je pripovedno prozo (*Listi bele Marjetice*), pedagoške spise in pesmi. Pesem Cokle je slika težkega življenja v teh krajih; v zadnji kitici pravi:

*Šklimp šklomp! udarja železo ob kamen,
dolgi in težki so naši koraki,
na hrbtu bremena, na nogah bremena,
od rojstva do groba pod koši ramena,
šklimp šklomp – na tlaki, na tlaki.*

Dalje po Baški grapi pridemo na Grahovo, kjer so 1978 odkrili spomenik prvemu slovenskemu povojnemu filmu Na svoji zemlji, posnetemu 1948. To je lesena plastika samouka izpod Blegoša Petra Jovanoviča. Z Grahovega vodi desno cesto na Bukovo, kamor so po izročilu pridrli Turki, a jih je zaustavil zvon sv. Lenarta in Žrelo pod vasjo, kjer so se začeli turški konji udirati. Z Bukovega je moč priti po cesti tudi v Bevkovo Zakojco.

Veliko posnetkov iz filma Na svoji zemlji je iz naslednjega kraja ob glavni cesti, iz Koritnice; naj omenim samo tistega, ko so se vaščani-talci sezuli, preden so jih ustrelili. Tu je bil doma slikar in likovni pedagog Ljubo Brovč (1919–1974), ki je v olju upodabljal domače kraje. Napravil je tudi lep osnutek za spomenik padlim sovaščanom v NOB. Ob tem spomeniku je odcep asfaltirane ceste v Rut (7 km) in Grant (8,5 km). To sta naselji, kolonizirani v 13. stoletju s Tirolskega, zato imajo hribi okrog nemškega imena (Špickogel, Hohkogel itd.), pa tudi veliko priimkov je nemškega izvora (Dakskobler, Loncner, Štendler, Kemperle ipd). Zanimivo je tudi narečje, ki ima en sam glas za c in č, nekaj vmesni glas, ki ga dialektologi označujejo z e; podobno je tudi z glasovoma s in š ter z in ž (slekanje).

V slikoviti vasi Rut je kraj cerkve sv. Lamberta, ki jo je 1898 poslikal slikar Delneri, močna stoletna lipa, pod katero je nekoč rihtar razsojal spore med vaščani. Simbol te samouprave je bil meč z letnico 1414, ki ga zdaj hrani tolminski muzej. Znano je, da se Rut 1713 ni udeležil punta in je zato prejel celo nagrado, vendar se je vse drugače izkazal pod italijansko okupacijo in med NOB. Tu je bil doma, kot nam pove spominska plošča na roj-

stni hiši pri Korošču, tigrovec Simon Kos (1911–1941), ustreljen na Opčinah. Vas je dala še revolucionarja Nikolaja Lončnerja, ki je bil ustreljen kot talec v Begunjah. Spomenik padlim v NOB sredi vasi priča, kako so se Rutarji izkazali v usodnem času.

Če se vrnemo spet na Koritnico in nadaljujemo pot po Baški grapi, pridemo kmalu v kraj z nenavadnim imenom Hudajužna (9 km od Kneže). Ime kraja naj bi po izročilu zakrivili Turki, ki so domačine presenetili ravno pri južini. Od tu je levo pot v Zakojco (4 km), desno pa v Znojile in Stržišče (povest *Ljudje iz Stržišča* pisateljice Joži Munihi). S Hudajužne je bil Ivan Kokošar (1860–1923), skladatelj in zbiralec ljudskih pesmi z melodijami. Vse to okolje je tudi svet mnogih Bevkovih povesti za odrasle in mladino, nad katerim se gora Kojca (Bevkov Osojnik) kot mogočen trikot vzpenja proti nebu.

Ob koncu doline, 8 km od Hudajužne, je središče Baške grape Podbrdo z znano tekstilno tovarno Bača, urejeno iz nekdanih italijanskih kasarn. Od tod je bil doma Andrej Munihi (1875–1919), publicist in narodni voditelj v Slovenski Istri. Kraj na južni strani zapira gora Porezen, na severni pa Črna prst (1844 m), ki slovi po svoji bogati planinski flori.

Ker od tu skozi 6 km dolgi železniški predor pod Koblo ali čez prelaz Petrovo Brdo pridemo na Gorenjsko, se vrnimo spet na pot ob Idrijci. Idrijca se 2 km od Bače pri Modreju izliva v Sočo, ob sotočju stoji prastari, slikoviti turistični kraj Most na Soči, ki premore hotel Soča in več gostiln. Zaradi jezua v Podselih za hidrocentralo Doblar je Soča potopljena v umetnem jezeru, ki je ravno tu najlepše in se v njem čudovito zrcali gorska okolica. V kraju je bilo halstattsko in rimsko naselje, kjer so že pred prvo vojno izkopali prek 5000 grobov. Številne dragocene najdbe bogatijo muzeje na Dunaju in v Trstu. Po zadnji vojni, ko se je kraj širil, so strokovnjaki Goriškega muzeja odkrili ostanke večjega naselja, v njem pa dobro ohranjene temelje halstattske hiše. Odkrili so tudi delno ohranjeno rimsko hišo, ki so jo restavrirali in opremili s pojasnili za obiskovalce. Pri Lovriču se pravi rojstni hiši pisatelja Ivana Preglja (1883–1960). Na hiši je klub starih goriških študentov vzdal spominsko ploščo, na kateri so poleg podatkov o pisatelju vklesani njegovi verzi:

VSE PESMI MOJE TEBE POJÓ,
VSE MISLI MOJE K TEBI GREDÓ,
VSE SOLZE MOJE TEBI TEKÓ
– O DOMOVINA!

Čeprav je Pregelj tu preživel le svojo mladost, je Tolminsko vse življenje nosil v srcu in njegove tolminske snovi (*Plebanus Joannes, Tolminci, Zadnji upornik, Matkova Tina, Thabita kumi*) so umetniško najboljše. V *Otrocih sonca* je zapel svoji ljubljeni Tolminski:

»Tam je košček sveta, tako svojega, da mu ne vem imena. Čudovit svet, sredi med žarkim južnim soncem in senco hladne gorske noči. Prečudno so tam tesne doline. Pobočja hribov vise tako strmo, da bolijo: z južne v severno, z vzhodne v zahodno stran; sama vase, kakor v lijak. Togi slapovi, ki so onemeli v mirno grozotnem dnu, ki je bilo v davnini jezero. Jezero je odteklo, toda vode niso usahnile. Neskončno je tam bogastvo vodá, vrelcev in rose. Kadar pa napolni poletni poldan tihe doline, vonjajo sončni lazi v pohoti, v poltenosti, ki veje iz Rubenovega cvetočega mesa. A samo tri korake za ovine pojdi, pa boš kakor v mrzli kopeli. Še ni zamrla romanca na tvojih ustnicah, že te je streslo v baladni grozoti.«

Na lepem razglednem kraju ob poti k stari cerkvi sv. Mavra so rojaki postavili Preglju za 100-letnico rojstva lep spomenik, delo akad. kiparja Negovana Nemca. Cerkev sv. Mavra omenja papeževa bula že leta 1192. Na pokopališču ob njej je pokopan in ima ohranjen nagrobni spomenik Pregljev dobrotnik župnik Jožef Fabjan, ki ga je ubila granata v prvi vojni v mostarskem farovžu. Ko so konec 16. stoletja gradili niže v vasi novo cerkev sv. Lucije, po kateri se je kraj dolgo imenoval, je tu delovala verska sekta skakačev. To cerkev je tudi sedaj vredno pogledati zaradi čudovitih fresk Toneta Kralja. Znani so bili mostarski sejmi, kjer so se zbirali tudi taki posebneži, kot jih prikazuje Kosmačev *Tantadruj*.

Pregelj je v *Zgodbah zdravnika Muznika* upodobil sorojaka Antona Muznika (1726–1803), goriškega protomedika, avtorja znanstvenega dela *Clima goritiense*. Od tu je bil narodni heroj Dušan Munih-Darko, po katerem so poimenovali tukajšnjo osemletko. Vugova gostilna pa je rojstni dom pisatelja Saša Vuga (1930), ki iz Pregljevega izročila išče nove izrazne in osnovne razsežnosti.

Z Mosta proti občinskemu sedežu Tolminu pelje cesta ob Soči. Kmalu nas pripelje v Modrej, po potresu lepo obnovljeno vas, od koder je doma pedagoški pisec Benjamin Jurman. Na nasprotni strani Soče so Modrejce ob znožju Bučenice, rojstni kraj prevajalca Homerja profesorja Andreja Kraglja (1853–1904) in prozaista ter urednika Trinkovega koledarja Jožka Kraglja. Na pečini Pod ključem pri Modreju naj bi bil po izročilu obroč, na katerega so priklepali čolne, ko je bilo v Tolminski kotlini še jezero. Ko pa je divja baba zelenih las z veliko plevelnico (motiko) prekopala zajezitev pri Mostu, je jezero odteklo.

Ko cesta zavije okrog Bučenice, se pred nami odpre Soška dolina vse do kobariškega Stola; na Dobravah je pred nami že Tolmin, razgrnjen na terasi od znožja hriba Kozlov rob (428 m) do sotočja Soče in Tolminke. Ozadje mu je prelep venec gora, kot je zapel Alojz Gradnik:

*Ob nogah Kmu, Kuku in Škrbini
se lesketajo v soncu rjavi krovi,
Tolminke jih objemajo bregovi
in Soča teče mimo po ravnini.*

Grad na Kozlovem robu, ki je v razvalinah, pa je stoletja gospodoval tolminskim podložnikom, kot je v *Sholarju iz Trente* zapisal Joža Lovrenčič:

*Tolminski grad – siv jastreb vrhu smrečja –
mogočno z griča po dolini gleda,
ko da oblastno svoje se moči zaveda:
Jaz vladam Sočo in njena porečja!*

Tolmin ima sedaj že okrog 3800 prebivalcev in je po potresu 1976 doživel veliko prenovu. Center mesta je s Trga 1. maja prestavljen na Trg maršala Tita, kjer so zrasle nove stavbe: 2 blagovnici, pošta, banka in avtobusna postaja. Mesto je dobilo še nov šolski center Vojvodina (ime je zaradi finančne pomoči te avtonomne pokrajine ob gradnji), nov dijaški dom in čudovito novo knjižnico Cirila Kosmača, kjer so tudi likovne razstave in druge kulturne prireditve. Poleg prenovljenega hotela Krn je skromen spomenik tolminskemu puntu 1713 z bronasto plastiko Toneta Kralja. Za domom krajevnega skupnosti (nekoč grajska kapela) je doprski spomenik Simonu Rutarju, piscu znamenite *Zgodovine Tolminske* iz leta 1882. Napravil ga je kipar Negovan Nemec.

Ime Tolmin je iz predсловenskih časov (dr. France Bezljaj domneva izhodiščno obliko Talamon). Pod prvotno naseljenim Kozlovim robom so leta 1965 odkrili halstattsko grobišče in v naslednjih letih je Goriški muzej raziskal 458 grobov; del najdb je shranjen v arheološkem oddelku tolminskega muzeja. Prvotno jedro Tolmina je bilo na pomolu med Tolminko in Grapo, kjer so si oglejski patriarhi v 13. stoletju postavili svoj dvorec. Nanj še spominja ledinsko ime Na doru in ostanki grajskega jarka. Ko je grad na Kozlovem robu začel propadati, so v 17. stoletju Coroniniji zgradili nov grad v samem naselju. S starega dela Tolmina, ki so zanj značilne ozke ulice, se širi novi del k podnožju Kozlovega roba in proti ZatoTolminu. Industrijski del mesta pa se razvija na poljubinskem polju.

Tolmin je 1820 postal trg in šele leta 1952 mesto. Leta 1862 so tu osnovali prvo Narodno čitalnico na Goriškem, leta 1870 pa organizirali velik ljudski tabor. Med prvo vojno je tekla soška fronta tik ob mestu in je bilo veliko hiš porušenih, izginil pa je tudi bogat grofovski arhiv. Po prvi vojni so prišli Italijani in imeli tu do kapitulacije močan vojaški garnizon, ki je štirikratno presegel število prebivalcev. Slovensko učiteljsiše, ki so ga Italijani

sem premestili iz Gorice, so fašisti kmalu zatrli in se je obnovilo šele po vojni. Njegovo tradicijo sedaj nadaljuje pedagoško usmerjeno izobraževanje v okviru šolskega centra.

Tolminsko narečje je prijetno zvočno s tonemskim poudarkom. Sistem samoglasnikov je pretežno diftongičen: ie (pabiem < povem), uo (puojle < polje), od monoftongov je dolg a (dugá bába < divja baba), vsi drugi samoglasniki so pa kratki. Značilno je popolno akanje in krajšanje samoglasnikov (kása < kosa). Pri samoglasnikih je $\gamma < g$ (γ ar < gor), $b < v$ pred sprednjimi samoglasniki (bína < vino). Mehkonebniki k g h se mehčajo v č j š (čikla < kikla, najié < noge, arejši < orehi). Značilni lokalizmi so npr.: ben, kajt, kuste, tuste itd.

V Tolminu so doma: pisec prvega poskusa tolminske zgodovine in zgodovinske povesti *Zadnji dnevi Ogleja* Alojz Carli-Lukovič (1846–1891), skladatelj opere o hlapcu Jerneju Matija Bravničar (1897–1977), slikar Ivan Čargo (1898–1958), mladinski pisatelj in sestavljavec osnovnošolskih beril Andrej Šavli (1905), pesnica Ljubka Šorli-Bratuž (1910), kulturna delavka Marta Filli (1926) in pisec moderne slovenske proze Boris Jukič (1947). Daljšo ali krajšo dobo pa so tu živeli politik Karel Lavrič, politik in alpinist Henrik Tuma, pesnik Alojz Gradnik, slikar Rudi Kogej, sedaj tu živita skladatelj Makso Pirnik, avtor partizanske pesmi *Smrt v Brdih*, in geograf ter planinec Hinko Uršič.

Coroninijev grad bo po skorajšnji izselitvi sodišča in geodetske uprave v celoti na voljo muzejski dejavnosti. Začasno so na ogled arheološki, etnografski in NOB oddelek v pritličju. V veži muzeja je spominska plošča kustosinji in raziskovalki tolminskega ljudskega življenja Mariji Rutar (1903–1979). Kot ostanek grajskega parka stoji na Brajdi star tulipovec, ki meri v obsegu kar 4 m. V župni cerkvi Matere božje na Illovi so v resnici odkrili podzemne prostore, ki spominjajo na kostnico v Pregljevem *Plebanusu*, kjer se je noseči deklici Katrici prežalostno zmešalo. Stara, mogoče najstarejša hiša v Tolminu pri Patentarju pa je bila menda bivališče Plebanusa Joannesa. Na pokopališču je gotška cerkev svetega Urha z romansko ladjo in ostanki fresk; ob njej so prvi sledovi staroslovenskih grobov v Zgornjem Posočju.

Tolminski panti so pomemben motiv v slovenski umetnosti. Alojz Gradnik je v pesniški zbirki *Pot bolesti* objavil cikel 15 sonetov pod skupnim naslovom *Tolminski pant*. France Bevk je prikazal upor 1627 v povesti *Pravica do življenja*, upor 1713 pa Alojzij Remec v povesti *Veliki pant*, Pregelj v romanu *Tolminci* in noveli *Matkova Tina*, Bevk pa v povestih *Iskra pod pepelom* in *Iz iskre požar*. Likovno so puntarsko snov upodobili Ivan Čargo, Tone Kralj, Riko Debenjak in Rudi Kogej, glasbeno pa Ubald Vrabec in Marjan Gabrijelčič. Kavčičev roman *Pustota* in njegova ekranizacija sta tudi povezana s tolminskimi kmečkimi upori.

Tolmin je izhodišče mnogih zaznamovanih poti v gore, priljubljena je 4-urna tura na planino Razor, kjer je prostorna planinska koča. Slikovite so gorske vasi Ljubinj, Tolminske Ravne in Čadrg, kjer še po starem delajo znani tolminski sir.

Lepe so tudi vasi v bližnji okolici Tolmina. V Poljubinu je bil doma arheolog in domoznanelec Tomaž Rutar (1807–1877), sedaj pa tam živi ljudska pesnica Pavla Leban. Etnografska značilnost kraja je pisanje verzov na pirhe za prvi maj. Hitro se veča tudi vas Žabče, kjer živi vaška kronistka in pesnica Terezina Skočir. Nad vasjo se dviga 1000 m visoko Tolminski Triglav, mogoče nekoč kraj češčenja slovanskega božanstva.

Za Kozlovim robom je vas Zatoľmin, rojstni kraj prvoborca Franca Šavlija-Medveda (1903–1943), kjer je na rojstni hiši spominska plošča. Izviren spomenik padlim v NOB je zasnoval akad. kipar Marko Pogačnik. Blizu je kanjon Tolminska Korita s 60 m visokim Hudičevim mostom; kanjon je ustvarila reka Tolminka. Malo više ob cesti Zadláz-Čadrg je Dantejeva jama, v kateri je (zgodovinsko nedokazano) bilo skrivališče velikega italijanskega pesnika. Plošča ob jami pravi, da ga je tu skrival 1219. leta oglejski patriarh Paganella della Torre. Rutar navaja v svoji *Zgodovini* izročilo, da je podnevi sedel v rdeči obleki nad divjo sotesko Korit in v njej iskal navdih za svoj Inferno. Italijanski okupatorji

so Danteja izkoristili za poitalijančevanje teh krajev in mu 1929. leta odkrili v tolminskem parku doprski spomenik, ki je sedaj v tolminskem muzeju. Ta jama je povezana tudi s povedkami o ljudožerski divji babi. – V skriti soteski Zadlaščice je med NOB delovala ciklostilna tehnika KRN. Dostop do tja je mogoč le peš, a je dobro označen.

Iz Zatolmina je peš ali z osebnimi vozili mogoče priti po makadamski cesti v čudovito alpsko dolino Polog, kjer je pod Rdečim robom, prizoriščem hudih bojev med prvo in drugo svetovno vojno, lesena spominska kapela Javorca. V gališkem slogu (pol zidana, pol lesena) secesijsko oblikovana cerkvica ima zunaj naslikane grbe vseh avstrijskih dežel, znotraj pa v hrastov les vžganih 3000 imen padlih avstrijskih vojakov. Nad dolino se vzpenja gora Veliki Bogatin, povezana s povedkami o bajnih zakladih, ki so dale snov Dežmanu za *Zlatoroga*, a tudi Franu Erjavcu za poučno pripoved *Ni vse zlato, kar se sveti*. V Pologu je velika prenovljena planšarija, kjer je mogoče za silo tudi prenočiti. Blizu nje je slovita Pološka jama, v kateri so jamarji namerili že čez 10 km rogov.

Na Ločah ob Tolminki je avstrijsko vojno pokopališče, na Cvetju ob Soči pa nemško iz velike ofenzive novembra 1917, ko se je pri preboju italijanske fronte na Kolovratu prvič izkazal kasnejši nemški maršal Rommel. Na drugi strani Soče, v Volčah, slovi kamnito gotsko kužno znamenje iz 15. stoletja. Poznogotska pokopališka cerkev sv. Danijela z letnico 1505 je bila v prvi vojni hudo poškodovana, freske Jerneja iz Loke pa uničene. Od tu naj bi bila po Preglju doma Matkova Tina, zaročenka puntarskega poveljnika Ivana Gradnika. Tudi slikar Franc Kavčič (1762–1828) je bil od tod in je v Lomnjanovi gostilni naslikal fresko z veselimi pivskimi motivi. Škoda, da so to stavbo po potresu porušili. Iz sosednjega Čiginja je Vladimir Kavčič (1921), ki je kot čevljar odšel v Francijo in postal francoski pesnik Jean Vodaine. V bližini je hrib Mengore (453 m), kjer so se po izročilu pri Marijinem svetišču zbirali puntarski voditelji na posvete. Cerkev je bila med prvo vojno porušena in po vojni na novo zgrajena; poslikala sta jo Tone in Mara Kralj.

Običajna pot iz Tolmina v Kobarid je čez volčanski most na glavno cesto iz Nove Gorice proti Kobaridu in Bovcu. Ker ob tej cesti do Idrskega ni naselij, se lahko peljemo, če hočemo videti več krajev, po malo ožji, a vendar asfaltirani cesti skozi vasi Dolje, Gabrje, Volarje, Kamno, Selišče in Ladra. Na Volarjih je poznogotska cerkev sv. Brica, ki jo je 1475 zidal mojster Andrej iz Loke. Tu bo treba še odkriti njene pobeljene freske. Pomemben vaški praznik je košpar drugo nedeljo v maju, ko je tradicionalni ples v košpah (pastirskih coklah). S Kamnega je uro pešpoti na Vrsno, 2 km od Kamnega proti Ladram je na desni ob cesti hribček sv. Lovrenca (269 m), tam je ob zunanji steni cerkvice grob »goriškega slavčka« Simona Gregorčiča (1844–1906). Kjer od ceste vodi pešpot (10 minut je daleč), se cesta toliko razširi, da avtobus lahko parkira. Na pesnikovem nagrobnem kamnu, delu kiparja Antona Biteznika iz leta 1908, je relief čolnarja na razburkanem morju, pod njim pa verz iz pesmi *Naš čolnič*:

NAŠ ČOLNIČ POGUBE OTMIMO!

Na dveh bakrenih medaljonih je letnica nesrečne rapalske pogodbe 1920 in verzi iz pesmi *Naša zvezda*:

PRIDI, ZVEZDA NAŠA, PRIDI,
JASNE V NAS UPRI OČI,
NAJ MOJ DOM TE ZOPET VIDI,
ZLATA ZVEZDA SREČNIH DNI!

Od sv. Lovrenca je četrto ure hoje do vasi Smast, kamor tačas, ko smo na obisku pri grobu, voznik lahko prek Ladre zapelje avtobus in nas počaka. Potem se zapeljemo skozi Libušnje na Vrsno (6 km z Ladre, 610 m nadmorske višine). V farni cerkvi sv. Duha na Libušnjem je Groharjeva oltarna slika. Vrsno je vas sredi planinskega raja pod mogočnim

krnskimi pogorjem, rojstni kraj več pomembnih mož. Predvsem je tu pri Pomolču Gregorčičeva rojstna hiša, spremenjena v lep spominski muzej. Na hiši je spominska plošča, odkrita hkrati z nagrobnikom pri sv. Lovrencu; na njej so vklesani verzi:

*Ozidje, ki si zmožno bilo,
Da velepevca si rodilo,
Ti, ako še tako si malo,
Na vek se boš veliko zvalo.*

Za hišo skrbi pesnikova nečakinja, ki je preživela nacistično taborišče, in varuje mnogo stvari, povezanih s pesnikovim življenjem in delom.

Na hribčku pred počitniškim domom Iplasa so 1981 odkrili lep doprski kip Simona Gregorčiča iz bron, delo Jakoba Torkarja; ko tako zre na svojo vas, na slap pod njo in na gore v ozadju, se zdi, da govori verze iz pesmi *Pastir*:

*Oj pašniki sončni, lesovje temno,
vi viri, potoki studeni,
ti slap moj grmeči, ti selo mirno,
pri srcu ko nekdanj ste menil*

Prisrčen je spomenik padlim vaščanom v osvobodilnem boju; za vsakega bel kamen z imenom, med kamni pa se vije potoček, simbol premagane smrti. V vasi sta še spominski plošči Antonu Gregorčiču (1852–1925), politiku in organizatorju slovenskega šolstva na Goriškem, in partizanu Francu Šavliju-Medvedu, ki je hudo ranjen pomladi 1943 tu umrl. V duplini nad Gregorčičevim slapom je bila sanitetna postaja št. 7, kjer je zdravil dr. Aleksander Gala-Peter. Ob cesti v vas Krn stoji lesena plastika v spomin tej postaji, kakor jo je zasnoval zdravnik Peter sam. Z Vrsnega je bil doma samouk-portretist Rudi Šturm (1926–1982).

Vas Krn (840 m) je dosegljiva po 4 km vožnje po ozki makadamski cesti le z osebnimi vozili. Razvila se je iz planšarskega naselja in nad njo so še sedaj planšarije Kašina, Kuhinja, Zaslap in Leskova sredi sončnih pašnikov po južnem pobočju Krna (2245 m). Pri Mohu je rojstna hiša zgodovinarja, geografa, arheologa in slavista Simona Rutarja (1851–1903), na kar nas opozarja plošča. Na slavističnem področju je skoraj neznan, a je kot slušatelj slavista dr. Gregorja Kreka v Gradcu pridno zbiral domače ljudsko izročilo, raziskoval ljudsko poezijo, pisal razprave o Prešernu, Koseskem in o pisateljih s Primorske. Tudi sam je zlagal pesmi in objavil povest *Miramar*.

Cesta iz Ladre proti Kobaridu pelje prek Soče čez slikoviti Napoleonov most, vendar se ob desnem bregu Soče cesta s tem ne konča, ampak se pri mostu odcepi en krak proti Drežnici. Le-ta se v serpentinah vije po pobočju Volnika in po 6 km vožnje po asfaltirani cesti smo v Drežnici (553 m). Zadaj je mogočno ostenje Krna, za vasjo pa pašniki, od koder izvira znana pastirska: »*Cincin cin Drežnica, kje so kozice?*« V veliki farni cerkvi prireja orgelske koncerte Hubert Bergant. Kraj slovi tudi po svojih starih pustnih običajih in izvirnih lesenih maskah, ki jim pravijo »obličje« in so podobne maskam v Lötschenski dolini v Švici. Od tu so Italijani med prvo vojno naskakovali Krn. Zaradi italijanskega spomenika na vrhu Krna, ki ga je poškodovala strela, so fašisti 23. junija 1922 v Drežnici požgali dve hiši in pretepli vaščane.

Iz Drežnice pelje makadamska cesta v 3 km oddaljene Drežniške Ravne, kjer je cerkev sv. Martina iz leta 1511. Bliže Drežnici, vendar bolj desno, je vas Koseč, kjer velja cerkev sv. Justa za eno najstarejših na Tolminskem. Po arhitekturi spominja na romanske tradicije, freske pa so lep primer poznogotskega slikarstva iz 15. stoletja.

Vrnimo se in se prek Napoleonovega mosta podajmo v Kobarid! Kraj je znan v svetu zaradi italijanskega poraza leta 1917 (Hemingway: *Zbogom orožje* – in film po tem romanu!). Ponaša se s staro in bogato zgodovino. Vrh Gradiča, kjer je sedaj kostnica padlih italijan-

skih vojakov v prvi vojni, je bilo prazgodovinsko gradišče, odkrili so tudi več halstattskih grobov. Iz zgodovine je znano vztrajanje Kobaridcev pri poganstvu, kar je dvignilo leta 1331 pravcato križarsko vojsko, ki je prihrumela iz Čedada, posekala lipo in zamašila studenec, ki so ju častili po božje. Vse kaže, da je studenec spet privrel na dan, saj teče izpod Gradiča še danes. Vse to je opisal France Bevk v povesti *Umirajoči bog Triglav*, ki pa je tudi odmev fašističnega divjanja po Kobaridu in Drežnici 1922. leta. Po kapitulaciji Italije 1943 je bil tu 7 tednov sedež partizanske »kobariške republike«. Potres 1976 je hudo poškodoval stare hiše z značilnimi klesanimi okenskimi okviri in nekaj so jih morali do kraja podreti.

Iz Kobarida so bili doma Andrej Gabršček (1864–1938), učitelj, politik in založnik. Zbral in izdal je že pred prvo vojno *Narodne pripovedke iz soških planin* ter obsežno memoarsko prozo *Goriški Slovenci*. Na rojstnem domu ima spominsko ploščo. Josip Pagliaruzzi-Krilan (1859–1885) je bil nadarjeni, a prezgodaj umrli pesnik. Hrabroslav Volarič (1863–1895) pa je bil skladatelj in ima na trgu doprski spomenik, delo kiparja Borisa Kalina; prvotni spomenik so uničili fašisti leta 1922. Od 1868 do 1873 je tu kaplanoval Simon Gregorčič in s svojim prijateljem Ignacijem Gruntarjem ustanovil Čitalnico. Leta 1959 so mu rojaki na trgu postavili čudovit spomenik, eno zadnjih del kiparja Jakoba Savinška. Od 1872 do 1889 je v Kobaridu učiteljevala Dragojila Milek, pesnica in tajnica Čitalnice, Gregorčičeva »planinska roža«. Veliko obeležij iz NOB v Kobaridu in okolici je delo slikarja in likovnega pedagoga Miloša Volariča (1933).

Kobariško narečje ima ohranjeno prastaro poudarjanje na koncu besed, npr. sestrah, zvezdah, in pa staro sklanjatev kri – krves.

Iz Kobarida pridemo prek Idrskega na Livek po 7 km vožnje po asfaltirani cesti. Na Idrskem sta doma partizanski pisec Ivan Kurinčič-Hajduk in ljudska pesnica Katarina Stres. Livek je do 1814 spadal pod Benečijo, zato tu govorijo že pojoče beneško slovensko narečje. Kot v Benečiji so tudi tu znane povedke o ljudožerskih krivopetah. Zamočvirjeni svet Palud med Livkom in zaselkom Golobi je dal pesniku Antonu Klodiču pobudo za romantični ep *Livško jezero*, ki ga je objavil leta 1912. Okrog smučarske kočice pod Kukom (1243 m) se razvije zimskošportno središče.

Dolina se od Kobarida naprej odpira predvsem proti Breginjskemu kotu in dolini Nadiže. Do obmejnega prehoda Robiča ob Nadiži je 6 km, do Breginja pa 18 km. Namesto po glavni cesti lahko zavijemo iz Kobarida tudi po stranski cesti v Svino, ki slovi po cerkvi sv. Andreja z začetka 16. stoletja s freskami furlanskega slikarja Tannerja. Dalje pridemo v Sužid, kjer je bila ob zadnjem potresu hudo poškodovana cerkev sv. Treh kraljev iz 15. stoletja, ki ima s freskami poslikan prezbiterij. Tu je doma avantgardni pesnik Ivan Volarič-Feo (1948), v hiši pri Donjcu pa se je rodila 1862 Katarina Stres, mati pesnika Srečka Kosovele. Iz Sužida se mimo močvirnega Blata vrnemo spet na glavno cesto pri Starem selu. Tu sta dve prijetni gostišči (pri Franku in Štihu), od tu je tudi odcep ceste, ki pelje v Kot.

Po tej cesti pridemo najprej v Kred, od koder sta bila doma Andrej Čebokli (1890–1923), pripovednik in kritik, ter Joža Lovrenčič (1890–1952), pesnik, pisatelj in prevajalec, avtor slovenskega Fausta: *Sholarja iz Trente*. V knjigi *Gorske pravljice* (1921) je umetniško preoblikoval domače ljudsko izročilo iz proze v verze. Potem se vrstijo vasi Potoki, Borjana (znana po plazovih v hudi zimi 1951/52), Stanovišče, Homec, Sedlo, Breginj, Logje in Robidišče kot najbolj zahodni kraj v naši državi. Vsi ti kraji so zelo trpeli ob potresih 1976, nekateri so močno spremenili svojo podobo, najbolj pa starodavni Breginj, biser beneško-slovenske vaške arhitekture. Sedaj stoji tam novo naselje montažnih hiš, od starega jedra je le še cerkev in podkvasti ambient iz nekaj starih poslopij v njeni bližini. Cerkev sv. Miklavža ima lep poslikan kasetiran strop iz 17. stol. in posebej stoječi zvonik. Iz Breginja sta bila politika in publicista brata Josip (1834–1907) in Nikolaj Tonkli (1844–1902), ki imata tudi spominsko ploščo na novi šoli. Po potresu so namreč s solidarnostno pomočjo

SR Makedonije zgradili novo šolo, ki zato nosi ime po makedonskem revolucionarju Goce Delčevu.

Iz Kobarida ob Soči navzgor se dvignemo najprej nad kotlino, v kateri je skrit slap Kozjak. Ob Soči, ki je tu primerna za kajakaše, kmalu pridemo v Trnovo ob Soči, kjer nas prijetno presenetijo ob obeh straneh ceste postavljeni oleandri. Pot nadaljujemo mimo zapuščenega zaselka Brezovo na Srpenici, kjer je bilo nekoč razširjeno krošnjarstvo, sedaj pa ljudje najdejo kruh v tovarni krede. Od tod je bil doma Anton Melihen (1892–1918), vodja vojaškega upora v Radgoni proti stari Avstriji.

Še 3 km vožnje in že smo na Žagi, vasi ob izlivu reke Učje, ki prihaja iz Benečije. Prebivalci so nekdanj odhajali kot krošnjarji in drvarji po svetu, sedaj pa si služijo kruh v tovarnah na Srpenici ali v Bovcu. Vas je bila razdejana že v prvi vojni, v drugi vojni pa so jo bombardirali Nemci oktobra 1943. Leta 1976 jo je močno porušil potres, a je že obnovljena. Sredi vasi je lep spomenik padlim vaščanom v NOB. V kraju so se rodili narodni heroj Stane Žagar (1896–1942), učitelj, politični delavec in organizator ljudske vstaje na Gorenjskem decembra 1941. Po njem se imenuje nagrada, ki jo vsako leto podelijo zaslužnim prosvetnim delavcem. Potem je bil tu rojen Oskar Hudales (1905–1968), pisec mladinske proze (*Postelja gospoda Fibriha*) in zgodovinskih romanov, pa Anton Ocvirk (1907–1980), univ. profesor, literarni zgodovinar in urednik Zbranih del slovenskih pesnikov in pisateljev ter zbirke *Sto romanov*.

Z Žage do Bovca je še 7 km. Peljemo se mimo mogočnega, 100 m visokega slapa Boka proti Bovcu. Na desni vidimo kraj Čezsoča, ki je znan po tigrovcih: Franc Kavs je 1938 pripravljajl atentat na Mussolinija, Ivan Ivančič je bil ustreljen na Opčinah 1941, Ferdo Kravanja je izvajal diverzije po Primorski in Koroški ter padel kot partizan 1944. Etnografske, zgodovinske in druge posebnosti kraja je v rokopisu zbral domačin Hinko Klavara.

Bovec, dolino Koritnice in Trento pa je zajel Viktor Smolej v tretjem delu svojega itinerarija, objavljenega v Jeziku in slovstvu pod naslovom V povirju treh rek.

Janez Dolenc

Šolski center Vojvodina v Tolminu

POMEMBNEJŠA LITERATURA O TOLMINSKI:

1. Berilo o Rutu. Nova Gorica 1972.
2. Bovško berilo. Nova Gorica 1971.
3. Fon Zorko – Uršič Hinko: Dolina Soče. Ljubljana 1982.
4. Gala Aleksander-Peter: Partizanska bolnišnica pod Krnom. Nova Gorica 1978.
5. Gradnik Vladimir: Krvavo Posočje. Trst-Koper 1977.
6. Gregorčičeva rojstna hiša na Vrsnem. Vrsno 1966.
7. Krajevni leksikon Slovenije I (Občina Tolmin). Ljubljana 1968.
8. Marušič Branko: Po poteh velikega tolminskega punta. 1. in 2. zvezek. Ljubljana 1976.
9. Marušič Branko: Šentviška planota. Ljubljana 1980.
10. Marušič Branko: Veliki tolminski punt leta 1713. Trst 1973.
11. Marušič Branko in Komac Jaro: Vrsno in Simon Gregorčič. Ljubljana 1973.
12. Močnik Vlado: Baška grapa. Ljubljana 1974.
13. Pagon Andrej-Ogarev: Pri Kobaridu leta 1917. Trst 1972.
14. Potresni zbornik. Tolmin 1980.
15. Rutar Marija: Trentarski muzej. Nova Gorica 1972.
16. Rutar Simon: Zgodovina Tolminskega. Gorica 1882. (Reprint Nova Gorica 1972.)
17. Svolišak Drago: Tolmin. Le necropole de l'âge du fer ancien. Paris 1974.
18. Tolminski zbornik. 1. knjiga 1956, 2. knjiga 1975.
19. Veliki tolminski punt leta 1713. Izbor gradiva. Tolmin 1973.
20. Vodnik ekskurzij po Zgornjem Posočju. Ljubljana 1975.
21. Zgornje Posočje. Zbornik 10. zborovanja slovenskih geografov. Ljubljana 1978.
22. Zupanc Ciril: Zapadno-primorsko okrožje. Tolmin 1973.